

Igor Karaman

ULOGA MALOG I SREDNJEG PODUZETNIŠTVA
U OBLIKOVANJU KAPITALISTIČKOG
PRIVREDNOG SUSTAVA NA TLU HRVATSKE

Uloga malog i srednjeg poduzetništva u oblikovanju kapitalističkog privrednog sustava na tlu Hrvatske

IGOR KARAMAN

Filozofski fakultet, Zagreb, SFRJ

Uvodne napomene

Slom feudalnoga poretka u revoluciji 1848—1849. dočekala je Hrvatska kao veoma nejedinstven, rascjepkani *skup brojnih i raznovrsnih teritorijalnih jedinica*. One su (premda gotovo sve okupljene u sklopu habsburške državne tvorevine) po svojem povijesnom razvoju, po unutrašnjoj socijalno-ekonomskoj strukturi, a napose po upravno-političkoj podređenosti vladajućim faktorima Monarhije imale međusobno znatne različitosti.

Vodeća uloga pripadala je na hrvatskom prostoru sjeverozapadnoj pokrajini što je tvori tzv. Banska Hrvatska (ili: Civilna, Provincijalna Hrvatska), sa glavnim gradom Zagrebom, koja je nosilac tradicije državopravne samosvojnosti/autonomije i ishodište procesa nacionalne integracije. S njom je najuže povezano područje civilne Slavonije (tzv. Slavonski provincijal), ali su tu — u istočnom dijelu međurječja Drave (odn. Dunava) i Save — ipak bitna obilježja socijalnih i ekonomskih odnosa uvelike drukčija.¹ Teritorij civilne Banske Hrvatske i Slavonije predstavljao je sastavnicu ugarskoga dijela Habsburške Monarhije, tzv. Translajtanije, pa je stoga napose izložen utjecaju vladajućih mađarskih faktora ili institucija (sa sjedištem u Budimpešti).

Uzdruž čitavog teritorija hrvatsko-slavonskoga Provincijala protezala se je (s južne strane), od jadranske obale do Dunava, Hrvatsko-slavonska vojna krajina. Uslijed institucionaliziranoga vojnokrajiskoga sustava ukupno je stanovništvo tih krajeva izravno podređeno centralnim vojnim vlastima Monarhije u Beču.²

Jadranski je dio hrvatskoga prostora (osim priobalnoga poteza od autonomnoga grada Rijeke prema lukama Senju i Karlobagu, što ga dijele spomenute civilne ili vojne vlasti sjeverne Hrvatske) bio obuhvaćen u

¹ I. Karaman, Problemi ekonomske integracije hrvatskih zemalja u Habsburškoj Monarhiji 1850—1918 (*Prilozi Instituta za istoriju* 9/1, Sarajevo 1973, str. 63—77).

² M. Valentić, Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881 (Zagreb 1981).

dvije pokrajine: Poluotok Istra povezan je najuže s ostalim habsburškim posjedom na sjevernom Jadranu, dok se Dalmacija tada protezala sve do područja Dubrovnika i Boke kotorske. Obje te pokrajine (Istra i Dalmacija) bile su sastavnice austrijskoga dijela Habsburške Monarhije, tzv. Cislajtanije, pa su stoga izravno podređene utjecaju centralnih faktora ili institucija u Beču.³

Prikazano stanje Hrvatske (zatečeno u vrijeme ukidanja kasnofeudalnoga poretka, na sredini XIX. st.) izmijenilo se u toku narednih desetljeća (tj. u doba razvitka građansko-kapitalističkoga društva) samo u pogledu razvoja područja Vojne krajine i njegovog sjedinjavanja s Hrvatsko-slavonskim provincijalom od 1881. Tom reinkorporacijom oblikovan je jedinstven civilni teritorij sjeverne Hrvatske, pod vlašću hrvatskog bana i Sabora — i uključen u sklop Transljatanije. Međutim, hrvatske pokrajine Istra i Dalmacija ostale su i nadalje u sklopu austrijskog, cislajtanijskoga dijela habsburške državne tvorevine.

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije na kraju prvoga svjetskog rata i osnivanja nove jugoslavenske državne zajednice 1918, najveći dio Hrvata našao se u njezinim granicama. Ali: Poluotok Istra, gradovi Rijeka i Zadar, te neki jadranski otoci ostali su izvan matične zemlje — pod talijanskom okupacijom. U sastavu međuratne jugoslavenske države 1918—1941 (Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno kasnije Kraljevine Jugoslavije) hrvatski krajevi ipak nisu bili upravno-politički ujedinjeni, sve do potkraj njezinoga postojanja. U toku dvadesetih godina prostor Hrvatske podijeljen je u više administrativnih oblasti, a u toku tridesetih godina uglavnom obuhvaćen u Savskoj banovini (sjeverno, kontinentalno područje) i Primorskoj banovini (južno, jadransko područje). Tek je 1939. iz tih dviju jedinica — uz neka manja susjedna područja — oblikovana kao nova jedinstvena tvorevina tzv. Banovina Hrvatska.⁴

Ocrtna složenost i raznolikost teritorijalne organizacije Hrvatske od 1848. do 1941 (što znači: u toku nepunih stotinu godina razvitka građansko-kapitalističkoga poretka na njezinom tlu) u dvojakom je smislu relevantna za našu tematiku i problematiku:

— S jedne strane, uslijed stvarnog položaja hrvatskih pokrajina (u sklopu Habsburške Monarhije, a potom međuratne Jugoslavije) sudbina stanovništva i njegove privredne djelatnosti podvrgnuta je bila često veoma različitim utjecajima; zato se i pokazuju znatne, duboke *strukturne ili funkcionalne razlike* od područja do područja. Pri razmatranju ukupnoga kretanja malih/srednjih pothvata u kapitalističkoj privredi Hrvatske 1848—1941. neophodno je obratiti pažnju na te raznovrsne povijesne procese i fenomene.

— Nadalje, u skladu s prikazanom upravno-političkom podjelom hrvatskih pokrajina, susrećemo se također s obzirom na potrebnu raspoloživu *statističku historijsku dokumentaciju* s veoma raznolikom građom — kojoj često nedostaje unutrašnja jednoobraznost i kategorijalna podudarnost evidentiranih kvantitativnih pokazatelja. Zbog toga ćemo se pri poredbe-

³ J. Šidak-M. Gross-I. Karaman-D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914* (Zagreb 1968).

⁴ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1978* (Beograd 1980).

noj analizi relevantnih ekonomskih i socijalnih kretanja na ukupnom prostoru Hrvatske morati pretežno poslužiti izborom reprezentativnih podataka u pojedinim kronološkim presjecima.

A. OSNOVNI PROCESI INDUSTRIJALIZACIJE GRAĐANSKE HRVATSKE I NJEZINA PRIVREDNA INFRASTRUKTURA

Društveni sistem feudalizma srušen je na tlu Habsburške Monarhije u burnim i složenim previranjima 1848/1849, koja su (bez obzira na raznovrsna socijalna obilježja njihovih nosilaca) imala bitne značajke buržoaske revolucije. Time je u tome dijelu Srednjoistočne Evrope otvoren put za oblikovanje građanskoga socijalno-političkoga uređenja i za širi razmah kapitalističkih ekonomskih odnosa; a to u svim zemljama ili pokrajinama habsburške države omogućava ubrzanja već dotad iniciranih modernizacijskih procesa.

Povijesnom razvitku Hrvatske u XIX. st. i na početku XX. st. (kao i kod ostalih jugoslavenskih zemalja u sastavu Habsburške Monarhije) glavno obilježje daju *proces modernizacije* u svim oblastima društvenoga života.⁵ Početne pojave tih tokova zapažaju se već do sredine prošlog stoljeća u uvjetima kasnofeudalnih odnosa, da bi im potom od revolucije 1848—1849. opći okvir pružao građansko-kapitalistički sistem.

Bitni zadaci koje je u toku prošlog stoljeća trebalo provesti u cilju modernizacije Hrvatske mogu se pregledno obuhvatiti konceptualnim modelom (zasnovanim na povijesnoj stvarnosti), što sadrži nekoliko temeljnih ali kompleksnih procesa u oblasti ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog života naroda. Osvrnut ću se u najkraćim crtama na neka glavna obilježja tih procesa, prvenstveno s gledišta uloge industrijsko-kapitalističkoga poduzetništva.

Neophodne promjene tradicionalnog sustava u oblasti gospodarskih odnosa mogu se zajednički obuhvatiti pojmom *industrijalizacije*, u širem značenju te riječi. Tim pojmom označavamo ukupnu temeljnu transformaciju dotadašnje, tradicionalne djelatnosti u različitim područjima privrednog života, njezinu izmjenu, izgradnju i uzdizanje na razinu koja će omogućiti uspješno funkcioniranje i neprekidan napredak suvremenoga društva. S obzirom na stvarno stanje hrvatske privrede na početku XIX. st., nužno je bilo u cilju njezine modernizacije (industrijalizacije) ostvariti prvenstveno ove bitne zadatke:

— *u agrarnoj oblasti*: likvidaciju kasnofeudalnih odnosa i eksploatacije seljaštva putem raznovrsnih oblika feudalne rente, te prijelaz na kapitalističke proizvodne odnose — što ujedno zahtijeva primjenu poljoprivrednih strojeva i drugih elemenata moderne agrotehnike, naročito na veleposjedima;

— *u suhozemnom (kontinentalnom) prometu*: prijelaz od dotadašnjega načina prijevoza robe cestama ili plovnim rijekama na izgradnju

⁵ I. Karaman, Prijelaz ili modernizacija — društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja (*Naše teme*, 4—5, Zagreb 1984, str. 655—676).

opsežnog i povezanog sustava željezničkih pruga, te uvođenje parnog brodarstva na unutrašnjim vodenim putovima;

— u pomorskom (jadranskom) prometu: zamjenu tradicionalnog jedrenjaštva modernom parobrodarskom plovidbom (što podrazumijeva i odgovarajući preobražaj brodograđevne djelatnosti);

— u novčarskoj privredi: uspostavu institucionalne osnove za organizirano kreditno poslovanje radi akumulacije financijskih sredstava u bankovnim, štedioničkim i drugim zavodima, kao i uvođenje dioničarskog sustava udruživanja kapitala u svim oblastima velepoduzetništva;

— u prerađivačkoj oblasti: prijelaz od obrtničke i manufakturne organizacije proizvodnje na industrijsku produkciju u tvorničkim poduzećima, uz širenje onih prerađivačkih grana koje su mogle iskoristiti prednosti povoljne sirovinske osnove ili prometnog položaja.

U nastojanjima domaćih snaga na modernizaciji Hrvatske nužno se javlja i zahtjev za prijelaz od naslijeđene regionalne rascjepkanosti gospodarskoga života k oblikovanju veće i ujedinjene teritorijalne privredne cjeline. Na tom pravcu kreće se ona djelatnost domaćega kapitalističkoga poduzetništva, što je doista bila usmjerena na temeljitu promjenu tradicionalnoga gospodarskoga sustava robne produkcije i razmjene. U skladu s društvenopovijesnim procesima epohe građansko-kapitalističkoga sistema, težnja za uspostavom takve teritorijalne cjeline izražava se u ekonomskopolitičkom pogledu kao borba za *nacionalno tržište*.⁶

Pod utjecajem i u međusobnoj ovisnosti o sporijem ili bržem, djelomičnom ili obuhvatnijem ostvarivanju prikazanih tokova duboke preobrazbe hrvatske privrede, moglo se očekivati također iniciranje i jačanje ostalih modernizacijskih procesa. To se osobito odnosi na urbanizaciju središnjih naselja i postupno dizanje standarda života širom zemlje, te na relevantne promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva. S tim u vezi je, dakako, i otvaranje procesa demografske tranzicije.

Duboka transformacija tradicionalnoga ekonomskog sustava na pravcima modernizacije imala je pružiti ujedno neophodnu podlogu za poticanje i ostvarivanje odgovarajuće nužne preobrazbe na polju kulturnoga ili političkoga života (uključujući tokove nacionalne integracije). Ta transformacija praćena je, također, konstituiranjem novih socijalnih snaga — kao nosilaca ukupnoga društvenog napretka u okvirima građansko-kapitalističkoga svijeta koji je nastajao na tlu Hrvatske.

1. Modernizacijske promjene u oblasti agrarnih odnosa, prometnog sustava i novčarstva

U oblasti *agrarnih odnosa* ukidanje feudalnog sistema 1848—1849. označava početak dubljih preobražaja, a temeljnu pravnu regulativu donosi neoapsolutistički režim pedesetih godina XIX. st. Postupno istinsko oslobađanje seljačkih gospodarstava od dotadašnje feudalne eksploatacije, nji-

⁶ I. Karaman, Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkoga društva do prvoga svjetskog rata (zbornik radova: Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. st., Zagreb 1981, str. 307—342).

hovo osamostaljivanje i osposobljavanje kao suvremenih poljoprivrednih proizvodnih jedinica bilo je ipak dugotrajan, težak proces.⁷

Posebnu ulogu pri modernizaciji ekonomsko-socijalnih prilika na selu imala je tradicionalna institucija tzv. kućnih zadruga. Stoga se naročito u različitim pogledima na sudbinu takvoga patrijarhalnog zadružnog sustava u nas jasno očituju interesi suprotstavljenih društvenih snaga. Građanski krugovi uglavnom su njegovo daljnje zadržavanje ocjenjivali kao kočnicu neophodne transformacije seoskoga društva i privrede; unutrašnja ekonomsko-socijalna diferencijacija na selu ujedno bi mogla izdvojiti odgovarajući dio radne snage, potrebne u očekivanoj industrijalizaciji zemlje. Na tom duhu zasnivalo se djelomično i zadružno zakonodavstvo u Mažuranićevoj eri, u toku šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. st.⁸

Tradicionalna interesna sprega merkantilnoga plemićkog zemljoposjedništva i veletrgovačkoga građanstva nastoji, pak, produžiti vijek sustavu kućnih zadruga kao instrumentu očuvanja patrijarhalne stabilnosti i socijalnog mira na selu, te kao izvoru radne snage za potrebe veleposjedničkih ekonomija. Takva gledišta i pravne norme prevladavaju osobito pod režimom bana Khuena-Héderváryja (1883—1903), odgađajući razrješavanje preživjelih zadružnih odnosa do početka XX. st.

Kod nekih ranijih kasnofeudalnih vlastelinstava zapažamo nakon 1848—1849. pojavu njihova postupnog prevođenja na novu organizaciju poslovanja u skladu s kapitalističkim proizvodnim odnosima, pri čemu se koriste također novčana sredstva što su ih zemljoposjednici dobili u ime odštete za ukinutu feudalnu rentu. Drugi dio plemstva ne uspijeva se prilagoditi izmijenjenim općim uvjetima, te njihova imanja propadaju i potom prelaze u ruke drugih vlasnika — često iz imućnih građanskih redova.

U toku šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. st. osobito se ulažu naporima za modernizaciju veleposjeda (izgradnjom potrebnih gospodarskih zgrada, nabavkom poljoprivrednih strojeva, vlastelinske stoke, itd.). Na takvim imanjima razvija se ujedno agrarno-prerađivačka djelatnost, uz primjenu suvremene tehnike industrijskog tipa. Međutim, već u tom razdoblju osjećaju se i u našim krajevima nepovoljni odrazi opće evropske agrarne krize, koja će potrajati do potkraj stoljeća.

U isto vrijeme, neprestano širenje šumske eksploatacije na području sjeverne Hrvatske za izvoznu trgovinu drvne građe ili prerađevina usmjerava sve više zanimanje mnogih veleposjednika na tu poslovnu granu. Pri tome se kao njihovi partneri (potiskujući tradicionalne domaće trgovinsko-prerađivačke poduzetnike) afirmiraju jači strani činioči, što je ujedno veleposjednicima osiguravalo visoku dobit od prodaje vlastelinskih šuma.

S obzirom na opsežnu sirovinsku osnovu u prostranim hrastovim i drugim šumama sa stoljetnim vrijednim drvnim blagom, šumska eksploatacija i drvnoprerađivačka privreda omogućile su znatno jačanje domaćeg indu-

⁷ M. Gross, Počeci moderne Hrvatske — neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850—1860 (Zagreb 1985); B. Stojanović, Gornjaci — prilog proučavanju gorno-činjenih agrarnih odnosa (Zagreb 1959); Isti, Šuma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848 (Zagreb 1961).

⁸ D. Pavličević, O problemu krajiških kućnih zadruga — historiografsko-kritički osvrt (zbornik radova: Vojna krajina, Zagreb 1984, str. 141—160).

strijsko-kapitalističkog poduzetništva, akumulaciju kapitala i njegovo ponovno ulaganje u nacionalnu ekonomiju. Ali umjesto domaćih poduzetničkih krugova preuzele su taj posao od osamdesetih godina XIX. st. vanjske snage, razvijajući (zakupom prostranih kompleksa šuma i izgradnjom velikih šumskih pogona ili parnih pilana) svoju djelatnost u veleindustrijskim razmjerima.⁹

Srodne pojave nalazimo na jadranskom području u oblasti *vinogradarstva, produkcije vina (podrumarstva) i njegovog izvoza*. Zemljoposjednički slojevi nastoje naročito na dalmatinskom tlu očuvati tradicionalne oblike korišćenja seljačke radne snage u obradi vinograda na osnovi kolonatskog sustava. Na važnost te poljoprivredne grane u toku druge polovice XIX. st. utječe prvenstveno vanjska potražnja za većim količinama sirovoga produkta, uslijed pošasti koje pogađaju talijanske i francuske vinograde.

Međutim, konjunktura takve izvozne trgovine vinom i ostvareni visoki profiti svih sudionika nisu iskorišteni za poticanje neophodnog unapređivanja kvalitete vinske prerade u zemlji. Zanemarivanje napora na utemeljenju i razvoju suvremeno organiziranoga podrumarstva i industrije alkoholnih pića (uz preživjele kolonatske odnose, te pod veoma negativnim utjecajem tadašnje austrijske vanjskotrgovinske politike prema Italiji s obzirom na promet vina) urodilo je, nakon oporavka talijanskog i francuskog vinogradarstva, teškim ekonomsko-socijalnim posljedicama na području Dalmacije.¹⁰

U oblasti *prometne privrede* bilježimo na hrvatskom prostoru nastojanja domaćih činilaca na unapređivanju poslovno-tehničke organizacije prijevoza robe, podjednako na suhozemnim i riječnim magistralama u unutrašnjosti ili na pomorskom brodarstvu na Jadranu. Procesi modernizacije prometnog sustava obuhvaćaju, npr., pokušaje osnivanja parobrodarskih društava za plovidbu na riječnim tokovima dunavskoga sliva već od prve polovice prošlog stoljeća, dok se naponi za očuvanjem udjela i značenja domaćega poduzetništva u transformaciji pomorskoga brodarstva (u prijelazu od tradicionalnog jedrenjaštva k parobrodarstvu) javljaju znatno kasnije. Ipak, u oba slučaja dominantna uloga pripala je vanjskim snagama (austrijskim, mađarskim ili inozemnim financijskim krugovima), koji su ujedno raspolagali neophodnom potporom državnih vlasti.

Osobito značenje u stvaranju povoljnih preduvjeta za razvitak i djelatnost industrijsko-kapitalističkog poduzetništva pripada, dakako, mogućnosti oblikovanja širega, objedinjenog privrednog prostora — čemu je prvenstveno imala pridonijeti izgradnja odgovarajuće *integralne mreže željezničkih pruga*. Na tom polju modernizacije prometnog sustava u Hrvatskoj najjasnije se očituju suprotstavljeni interesi raznovrsnih unutrašnjih

⁹ I. Karaman, *Ekonomsko-socijalne prilike u Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća* (zbornik radova: Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867, Slavonski Brod 1969, str. 11—23).

¹⁰ D. Foretić, *O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća do prvog svjetskog rata* (zbornik radova: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, str. 33—37); I. Karaman, *Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. st.* (zbornik radova: Dalmacija 1870, Zadar 1972, str. 11—36).

i vanjskih faktora, bilo u toku iniciranja pojedinih projekata ili pri njihovom realiziranju.¹¹

Izgradnja željeznica zahtijevala je velika financijska (investicijska) sredstva, kojima domaći privredni krugovi nisu raspolagali. Stoga sve do prvoga svjetskog rata projektiranje i izvođenje glavnih željezničkih magistrala na tlu Hrvatske ostaje pretežno u rukama vladajućih snaga dualističke Monarhije (uz sudjelovanje inozemnoga kapitala), koje pri tome vode računa samo o svojim užim interesima.

U sjevernoj Hrvatskoj već su tridesetih i četrdesetih godina XIX. st. razrađeni prijedlozi za željezničke pruge, što bi na pravcima tradicionalne tranzitne i izvozne trgovinske djelatnosti povezale kontinentalnu unutrašnjost (od Dunava, tj. od Vukovara ili Zemuna) s pomorskim emporijima na sjevernom Jadranu (tj. s Rijekom ili Senjom). No, prve željezničke gradnje ovdje su ipak ostvarene u sklopu austrijske prometne politike (do 1867/68) ili potom u sastavu mađarske prometne politike (nakon dualističke podjele države).

Domaći veleposjednički i veletrgovački krugovi već su 1862. razradili glavni projekt željezničke magistrale na području sjeverne Hrvatske, koja bi se protezala na tradicionalnom pravcu od Zemuna do Rijeke (s odvojcima prema ostalim gradskim središtima). Zbog oskudnoga kapitala i slabe potpore državne ekonomske politike, tek im je mnogo kasnije — uglavnom potkraj XIX. st. — uspjelo podizanjem niza kraćih (tzv. vicinalnih) pruga povezati čitav prostor sjeverne Hrvatske u jedinstvenu željezničku mrežu. Pri tome je znatan udio pripadao financijskim sredstvima što su akumulirana eksploatacijom šuma na području bivše Vojne krajine nakon njezine reinkorporacije.

Austrijska koncepcija željezničkog prijevoza na pravcu prema Jadranu imala je svoju glavnu magistralu u pruzi »Društva južnih željeznica« od Beča (kao ishodišta) pa do Trsta (kao glavnoga pomorskog emporija Cislajtanije). Na tu magistralu nastojalo se privući, također, sav robni prijevoz iz ugarsko-hrvatskoga prostora, u koju je svrhu 1862. izgrađen odvojak što povezuje Sisak i Zagreb sa Zidanim mostom; tome je 1865. pridodan i odvojak od Karlovca do Zagreba. Preko Siska (i dijelom Karlovca) kao prometnih čvorišta na riječnom plovnom putu prema jadranskoj obali namjeravalo se tako svesti sav promet Translajtanije na trččansku luku.

Međutim, u nagodbeno doba nakon 1867/68. postaje sjeverna Hrvatska dijelom privrednog prostora »Velike Ugarske«, pa se sada tu grade željeznice na osnovi mađarske prometne politike. Ta se temeljila na radijalnom, zvjezdolikom sustavu pruga koje su sve imale ishodište u mađarskoj metropoli Budimpešti, te s njom povezivale susjedne zemlje ili izvozne emporije. Tako je 1873. uspostavljena magistrala od Budimpešte (preko Zagreba) do Rijeke, koja će — zahvaljujući posebnom položaju grada Rijeke postati jednim od glavnih izvoznih pravaca za mađarsku agrarnu i industrijsku privredu. Nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. iz-

¹¹ B. Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825—1836, I/II* (Zagreb 1975).

građena je (preko Slavonije) željeznička pruga do toga područja, a 1883. uspostavljena je (preko istočnog Srijema) također veza do Srbije odnosno Beograda. Sve te tri pruge predstavljale su u sjevernoj Hrvatskoj posve izolirane dionice, bez mogućnosti da pozitivno djeluju na unutrašnje povezivanje njezinih gospodarskih potencijala.

Ranije spomenuta rascjepkanost hrvatskih pokrajina u habsburškoj državi, još je bila produbljena uvođenjem dualističke podjele Austro-Ugarske, jer su Dalmacija i Istra ostale pod bečkom vladavinom — otcijepljene od sjeverne Hrvatske (u sastavu Translajtanije). To je naročito otežavalo napore na povezivanju ukupnoga nacionalnog prostora jedinstvenom mrežom modernih prometnica: željeznica.¹²

Povezivanju Poluotoka Istre s ostalim hrvatskim pokrajinama smetale su — uz političke utjecaje — napose i vrlo velike prirodne poteškoće u tehničkom izvođenju željezničkih gradnji. Stoga su željeznice u Istri ostale, uglavnom, ograničene na povezivanje ratne luke Pula sa cislajtanijskim zaludem (1876).

Naprotiv, pitanje željezničkog povezivanja sjeverne Hrvatske s Dalmacijom (uključujući i veze sa susjednim bosansko-hercegovačkim područjem) bilo je sve do raspada Habsburške Monarhije jedno od najvažnijih neriješenih pitanja u nacionalnim privrednopolitičkim nastojanjima.¹³ Konačni rezultat gradnje željeznica u Dalmaciji pod austrijskom vladavinom ograničen je bio na izoliranu prugu od Splita do Knina, s odvojkom za Šibenik (dovršenu 1888), uz neke kraće uskotračne veze. Granična linija dualističke podjele habsburške države podigla se kao neprevladiva barijera između pojedinih hrvatskih pokrajina, koju nije uspjelo premostiti željezničkim komunikacijama.¹⁴

Među ključnim zadacima u privrednom životu građanske Hrvatske ističe se potreba uspostave organiziranog *novčarskog poslovanja*, osnivanjem kreditnih ustanova: štedionica ili banaka. One su imale omogućiti okupljanje domaćeg i privlačenje stranoga kapitala, neophodnog za investicije u cilju moderniziranja veleposjedničkih ekonomija, za izgradnju novoga (napose željezničkog) prometnog sustava, za poticanje prerađivačke/industrijske djelatnosti i za tekuće privredno poslovanje.

Osim »Prve hrvatske štedionice« u Zagrebu (utemeljene 1846. sa skromnim sredstvima i poslovanjem), nije još na početku šezdesetih godina XIX. st. bilo drugih samostalnih novčarskih zavoda. Tada se javljaju brojne inicijative radi sređivanja kreditnih odnosa, u kojima jasno uočavamo raznovrsne — međusobno često suprotstavljene — projekte zemljoposjedničkih, trgovačkih i industrijskih krugova. Ipak je njihova realizacija tekla vrlo sporo, pa tako, npr., u sjevernoj Hrvatskoj 1868. nalazimo ukupno svega pet štedionica ili banaka. Tek nakon dualističke podjele Monarhije afirmira se širi proces konstituiranja znatne početne jezgre *kreditnih institucija* na hrvatskom prostoru, koji traje do potkraj sedamde-

¹² Z. Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi* (Zagreb 1957).

¹³ Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere* (Sarajevo 1974).

¹⁴ I. Karaman, *Problemi ekonomske integracije hrvatskih zemalja ... n. dj.*

setih godina XIX. st.¹⁵ Tada se i na jadranskom području utemeljuju prvi domaći bankovni ili štedionički zavodi. Slom na bečkoj burzi 1873. uzdrmao je, dakako, to novčarstvo i spriječio realiziranje mnogih inicijativa što su bile u toku, ali je rast broja kreditnih ustanova u nagodbenoj Hrvatskoj ipak dalje nastavljen (do 1878). Tako su, npr., u njoj (bez izdvojenog područja grada Rijeke) u 1865. bile samo 2 štedionice, u 1870. djeluju 2 banke i 8 štedionica, a 1875. posluje već 6 banaka i 32 štedionice — dok u 1880. nalazimo 5 banaka i 33 štedionice.

Do dugotrajnog zastoja dolazi u sklopu duboke ekonomsko-socijalne (društvene) krize koja se zaoštrava 1880—1883. i osobito uslijed njezinog razrješavanja na štetu utjecaja progresivnih krugova domaćega (nacionalnog) građansko-kapitalističkog poduzetništva, pod režimom bana Khuena-Héderváryja. Doseg toga usporavanja u procesima akumulacije kapitala na tlu nagodbene Hrvatske pokazuju i sumarni podaci o kretanju broja kreditnih zavoda: tako je, npr., 1880—1890. njihov broj uvećan svega za 10 ustanova (2 banke i 8 štedionica)!

U godinama potkraj stoljeća počinje *obnovljeni rast kreditnog poslovanja* u zemlji, pa se 1890—1900. i broj novčarskih zavoda na području nagodbene Hrvatske uvećao za 46 (od toga 12 banaka i 34 štedionice), a 1900—1910. čak za daljnjih 95 (od toga 33 banke i 62 štedionice). Sličan razvojni tok bilježi tada i novčarstvo na hrvatskoj obali istočnog Jadrana, do prvoga svjetskog rata.¹⁶

2. Etape i faktori razvoja tvorničke (industrijske) privrede

Proizvodna organizacija i tehnika cjelokupne *prerađivačke privrede* Hrvatske ima, uglavnom do sredine prošlog stoljeća, značajke obrtničko-manufakturnog načina rada, ali se već tada javljaju pojedinačni slučajevi primjene parnih strojeva; njihov broj potom raste u doba uspona kapitalističke djelatnosti.¹⁷ Tako se na tlu sjeverne Hrvatske s početka dijelom radilo o vlastelinskim šećerana za preradu vlastitog uroda šećerne repe (Čepin 1836, Virovitica 1846, Čakovec 1856); a zatim dolaze napose brojni parni mlinovi na slavonskim veleposjedima (Vukovar i Virovitica oko 1850, Nuštar 1854/55, Valpovo nešto kasnije) ili u prometnim čvorištima (Rijeka oko 1850, Varaždin 1860, zatim Zagreb, Osijek i drugi gradovi ili trgovišta). Ujedno se puštaju u pogon prve parne pilane u Gorskom kotaru (Prezid 1849, Crni Lug 1850, Ravna Gora 1860) i kasnije u Slavoniji (Krivaja 1858, Nuštar 1862, itd.). U gradskim središtima (npr. u Zagrebu, Rijeci, Varaždinu, Osijeku) primjenjuju se parni strojevi i u drugim tvorničkim pothvatima, koji nastaju u raznovrsnim prerađivačkim granama.

Nastojanja na razvitku industrije trebalo je usmjeriti osobito na proizvodne grane za koje je postojala dovoljno široka sirovinska osnova. To su, npr., bile one grane u kojima je dotada na svoj način djelovala veletργο-

¹⁵ I. Karaman, Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije, 1868—1873. (*Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 6, Zagreb 1974, str. 87—128).

¹⁶ M. Gross, Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907 (Beograd 1960).

¹⁷ R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860 (Zagreb 1951).

vačka buržoazija: u kontinentalnoj unutrašnjosti poslovanje agrarnim produktima (napose žitaricama), te bogatom drvnom građom iz prostranih šuma sjeverne Hrvatske; a na jadranskoj obali proizvodnja i prerada vina.

Međutim, pojedine grane prerađivačke privrede koje su u pedesetim i šezdesetim godinama XIX. st. zabilježile stanovit uspjeh na tlu kontinentalne Hrvatske propadaju potom uslijed konkurencije iz drugih zemalja Habsburške Monarhije. Industrijski pothvati za preradu šećerne repe doživljavaju takvu sudbinu pod pritiskom širenja produkcija šećera u Češkoj i Ugarskoj (kojom dominira austrijski kapital), dok se napredak mlinske industrije na sjevernohrvatskom području sustavno ograničavao u interesu budimpeštanskih velemlinova mađarskoga kapitala.¹⁸

Usljed ocrtanih okolnosti prelazi na području hrvatskih pokrajina inicijativna aktivnost u procesu industrijalizacije sve više u ruke vanjskih činilaca (napose u toku osamdesetih i devedesetih godina XIX. st.). Jači i bolje organizirani mađarski, austrijski ili inozemni kapital određuje svojim investicijskim zahvatima pravce razvitka industrijske privrede u Hrvatskoj — vodeći pri tome, dakako, prvenstveno računa o vlastitom interesu za što bržim, lakšim i opsežnijim izvlačenjem profita iz prirodnih bogatstva toga područja.

Prirodno bogatstvo *sjeverne Hrvatske* predstavljala je naročito bogata sirovinaska baza vrlo kvalitetne drvene građe, pogotovo u slavonskim hrastovim šumama — što je pružalo povoljne mogućnosti za širenje drvnoprerađivačke industrije. U tu svrhu bilo je nužno provesti kvalitetne promjene u poslovno-tehničkoj organizaciji: kako bi se zahvatili prostraniji kompleksi šuma, primijenila u pilanama suvremena tehnika, izgradile industrijske željeznice, itd. Za sve to bila je potrebna i veća koncentracija financijskih sredstava, što se imalo postići okupljanjem kapitala pomoću dioničkih društava. No, tim zahtjevima domaće poduzetništvo, uglavnom, nije moglo udovoljiti, jer je ostalo bez djelotvorne podrške ekonomske politike vladajućega režima.

Stoga poslovno-tehnički preobražaj u drвноj industriji provode različite tvrtke stranoga kapitala: njihovim udjelom osnovane su, npr., u Slavoniji brojne parne pilane većega kapaciteta s privatnim industrijskim željeznicama, te ostalim postrojenjima potrebnim za iskorištavanje velikih kompleksa dragocjenih hrastovih šuma. Takvi se pogoni podižu osobito na području veleposjeda u Podravini i srednjoj Slavoniji. Jedino u Posavini, tj. u krajevima bivše Vojne krajine, uspjeli su se dijelom dulje održati domaći poduzetnici sa svojim manjim šumskim pothvatima (u kojima se obrada drvene građe pretežno još obavljala ručnim radom vještih drvo-sječa).

Zanimanje stranih faktora bilo je u nagodbenoj Hrvatskoj jednostrano usmjereno prema drvnoprerađivačkoj grani, koja im je osiguravala visoke profite. To je do početka XX. st. uzrokovalo strukturnu deformaciju industrijske privrede: još oko 1900. pripada na ukupnom hrvatsko-sla-

¹⁸ I. Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj Monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa, 1849—1873 (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967., str. 7—25).

vonskom području više od polovice svih industrijskih poduzeća i njihovih radnika drvnoj preradi (šumski pothvati, parne pilane ili druge tvornice drvene robe). Prirodni smještaj takvih pogona uz izvore sirovina — tj. na šumskim područjima — uvjetuje nizak udio gradskih tvorničkih poduzeća u sastavu sjevernohrvatske industrije. Time je ujedno u razvitku radničke klase u tim krajevima veoma usporen proces oblikovanja gradskog industrijskog proletarijata, pa pretežan dio najamnog radništva tvore obrtnički ili šumski (sezonski) radnici.¹⁹

Tek se na prijelazu stoljeća počinju u industrijskom poduzetništvu na hrvatsko-slavonskom području očitovati povoljnija kretanja. Uzrok je tim promjenama dijelom i u zastoju izvozne trgovine hrastovim dužicama i ostalim proizvodima šumske eksploatacije ili parnih pilana (do kojeg dolazi oko 1907. pretežno zbog američke i ruske konkurencije na svjetskom tržištu), što je posebno pogodilo primarnu djelatnost u slavonskim šumama.

Na izdvojenom području *grada Rijeke* (zahvaljujući istaknutoj ulozi ovog emporija kao čvorišta kontinentalnog i pomorskoga prometa) pojavljuju se već od prve polovice prošlog stoljeća rani tvornički pogoni — među kojima neki s vremenom prerastaju u veleindustrijska poduzeća. Na sredini XIX. st. na riječkom tlu posluje znatan broj manjih ili srednjih pothvata, što se mogu svrstati u manufakturno-industrijsku privredu. Uz tvornicu papira »Smith & Meynieur« i državnu tvornicu duhana, postoji više pogona u mlinarstvu, nekoliko radionica za jedrenjačko brodarstvo (tako 1851. nalazimo tri brodogradilišta, jednu radionicu platna za jedra, tri radionice brodske užarije i jednu radionicu sidara); također je bilo više pothvata za preradu kože i u lokalnoj prehrambeno-kemijskoj produkciji (pivo, med, loj, vosak, itd.). U toku pedesetih i šezdesetih godina XIX. st. ta jezgra domaćega tvorničkog poduzetništva proširuje i jača svoju djelatnost.²⁰

Međutim, u doba potpune mađarske dominacije nad Rijekom poslije 1867/68. pojavljuju se samo dva nova veća industrijska poduzeća, koja se koriste povoljnim prometnim položajem grada: ljuštionica riže i rafinerija nafte (obje na početku osamdesetih godina XIX. st.). Briga budimpeštanske vlade bila je, uglavnom, usmjerena na unapređivanje ugarskog pomorskog izvoza preko riječke luke, dok se posve zanemaruje razvoj industrije. Tek na prijelazu stoljeća, djelatnošću domaćih poduzetnika povećava se broj manjih i srednjih tvornica u raznovrsnim preradivačkim granama (osobito u produkciji prehrambene i kemijske robe). Tako je prema evidenciji riječke Trgovačko-industrijske komore bilo 1910. u gradu ukupno dvadesetak modernih industrijskih pothvata, koji zapošljavaju oko 6,5 tisuća radnika ili radnica.

U preradivačkoj privredi *na području Dalmacije* širi se postupno od pedesetih do sedamdesetih godina prošlog stoljeća mala skupina poduzeća, koja prerastaju okvire obrtničke proizvodnje — premda vrlo nepovoljni

¹⁹ I. Karaman, Društveni-ekonomski uvjeti razvoja »Kombinata Belišće« do 1918. g. (zbornik radova: Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja, Osijek 1980, str. 79—93).

²⁰ I. Karaman, Privredni razvitak grada Rijeke pod nagodbenim sistemom do prvog svjetskog rata (*Jadranski zbornik* VII, Rijeka—Pula 1969, str. 39—58).

ekonomskopolitički uvjeti otežavaju ulaganje akumuliranoga domaćega kapitala u tvorničke pothvate. Nedostajanje željezničke veze sa zaleđem osobito je ograničavalo djelovanje privrednika u pokrajinskom glavnom gradu Zadru; ipak se i ovdje javlja nekoliko industrijskih pogona, napose u tradicionalnoj produkciji alkoholnih pića. To je, uostalom, bila najzastupljenija grana domaćega prerađivačkoga poduzetništva u dalmatinskim gradovima (npr. u Šibeniku i Splitu). Na gradskom području Splita osnovana je 1865. također prva dalmatinska tvornica cementa.²¹

Premda su raznovrsni industrijski pothvati u rukama domaćih privrednika u Dalmaciji ostali sve do propasti Habsburške Monarhije prilično skromnih razmjera, u toku vremena širio se njihov krug i poboljšavala tehnička oprema. Tako je, primjerice, na području splitske Trgovačko-obrtničke komore evidentirano 1897/8. dvadesetak tvorničkih poduzeća, a pretežni dio raspolaže parnim strojevima. Glavnina je bila okupljena u gradu Splitu, te tu (uz željezničku radionicu i plinaru) nalazimo 12 pothvata domaćih vlasnika, u koje je ukupno bilo uloženo do 200 tisuća forinti kapitala.²²

Na prijelazu stoljeća obuhvaćala je domaća industrijska privreda Dalmacije brojniju skupinu poduzeća osobito u oblasti prehrambene prerade. Uz produkciju alkoholnih pića (smještenu i nadalje u Zadru, Šibeniku i Splitu), vrijedi spomenuti proizvodnju ulja na otocima Braču i Hvaru. Na otočnom području srednje Dalmacije razvijaju domaći poduzetnici jednostavnu preradu ribe (soljenjem). Uvođenje modernije tehnike u tvornicama sardina vezano je, uglavnom, uz pogone što ih podižu francusko-talijanske i austrijske tvrtke; stoga u industriji ribljih konzervi prevladavajući udio preuzima strani kapital (bečko poduzeće »Warhanek«, te »Société Generale Française« sa sjedištem u Trstu).

Na početku novog stoljeća nastaju na tom području veliki investicijski pothvati inozemnoga kapitala. Dijelom je riječ o pogonima cementne veleindustrije u splitsko-solinskom bazenu. Postrojenja za kemijsku proizvodnju (tvornice karibid-cijanamida) u Šibeniku i u Dugom Ratu kod Omiša povezana su bila s iskorištavanjem vodene energije rijeka Krke i Cetine pomoću vlastitih hidrocentrala. Taj kompleksni pothvat kemijske veleindustrije ostvaruje od 1902. jako udruženo talijanskoga kapitala »Società anonima per l'utilizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia« (skraćeno: SUFID). Prodor talijanskoga kapitala na istočnu obalu Jadrana izazvao je zabrinutost austrijskih vojnih i političkih vlasti, to više što su posrijedi bili najveći veleindustrijski pothvati u Dalmaciji. Zato se u godinama pred prvi svjetski rat zahtijeva i postiže uključivanje austrijsko-njemačkih financijskih krugova u te pothvate.²³

U domaćoj prerađivačkoj privredi *pokrajine Istre* nalazimo sve do potkraj prošlog stoljeća, uglavnom, samo manje pogone za primarnu eksploataciju prirodnih bogatstava (npr. ugljena, kamena, soli). Talijansko po-

²¹ D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji... n. dj.

²² I. Karaman, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom (*Mogućnosti*, 6, Split 1965, str. 640-661).

²³ I. Karaman, Uloga Šibenika u dalmatinskoj privredi potkraj 19. i na početku 20. stoljeća (*Mogućnosti*, 12, Split 1966, str. 1335-1345).

duzetničko građanstvo na zapadnoj obali poluotoka ulaže u doba krize jedrenjaštva svoja raspoloživa sredstva — uz trgovinske ili kreditne poslove — dijelom u neke tvorničke pothvate lokalnog značenja. Takav razvitak bilježi napose Rovinj, koji uživa prednost željezničkog spoja s austrijskim zaleđem (preko Kanfanara, na pruzi Pula — Divača). Daljnji napredak zapaža se i u eksploataciji ugljena u istarskim rudnicima (Raša). S obzirom na prirodni položaj Istre, Sjevernohrvatskog primorja i Dalmacije, *pomorska djelatnost* ima osobitu ulogu u ekonomskom životu tih krajeva. U sedamdesetim godinama XIX. st. javlja se, također, duboka kriza hrvatske pomorske privrede (brodogradnje i brodarstva) na istočnoj obali Jadrana, uslijed tehničke revolucije industrijskoga tipa koja donosi propast dotadašnjih drvenih jedrenjaka i njihovu zamjenu modernim željeznim brodovima na parni pogon. Dok je još pedesetih i šezdesetih godina XIX. st. jedrenjaštvo proživljavalo svoje posljednje »zlatno doba« — u posljednjoj četvrtini prošlog stoljeća prodor parobrodarstva naglo upropštava tamošnje poduzetničke snage.²⁴

U osamdesetim godinama XIX. st. potporom vlade podižu se u Rijeci lučka postrojenja, potrebna radi poboljšanja i povećanja robne otpreme preko mora. Znatno slabije stanje nalazimo sve do početka novog stoljeća u brodograđevnoj djelatnosti. Naime, na izdvojenom području grada Rijeke mađarske vlasti u nagodbenom razdoblju ne zanemaruju samo unapređivanje tvorničke industrije, nego jednako tako i napore na transformaciji tradicionalne brodograđevne djelatnosti — koja je u vrijeme posljednjega »zlatnoga doba« jedrenjaka do sredine sedamdesetih godina prošlog stoljeća tu uvelike cvala. Nekadašnja radionica brodskih strojeva i brodogradilište »Stabilimento tecnico fiumano« pretvara se tada u tvornicu torpeda »Whitehead & Co«, dok je potrebe popravka plovniha jedinica što prolaze kroz živu riječku luku podmirivalo svega nekoliko manjih mehaničkih radionica. Prve znatnije pokušaje obnove brodogradnje u Rijeci u eri parobrodarstva predstavljaju napore tvrtke »Howaldt & Co« 1894—1903, ali ipak ne uspijevaju osigurati podršku i potporu budimpeštanske vlade. Tek pred prvi svjetski rat (u sklopu konstituiranja ugarskoga dijela ratne mornarice Monarhije) podiže se i širi brodogradilište »Danubius — Ganz«, u kojem dominira mađarski velekapital.²⁵

Najvećom aglomeracijom na istarskom poluotoku, s brojnim industrijskim pothvatima i radništvom, postaje od kraja prošlog stoljeća grad Pula — zahvaljujući tamošnjem »Arsenalu« (brodogradilištu ratne mornarice). Njegovo osnivanje pada u 1856, a do prvoga svjetskog rata razvija se u državno odnosno vojno veleindustrijsko poduzeće. Za napredak Pule osobitu važnost imalo je povezivanje toga grada od 1876. uz željezničku mrežu Monarhije (preko Divače, na magistralnoj pruzi Beč—Trst). U 1910. zapošljava samo ratna mornarica u Puli gotovo 8000 osoba; dio

²⁴ R. F. Barbalčić, Brodarstvo Rijeke prije i nakon Austro-ugarske nagodbe (*Anali Jadranskog instituta* 2, Zagreb 1958, str. 381—396); O. Fijš, Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918 (Zadar 1962).

²⁵ I. Karaman, Razvoj stanovništva i privrede u urbanom sustavu grada Rijeke od revolucije 1848/49. do raspada Habsburške Monarhije 1918. (*Historijski zbornik*, XXXIX, Zagreb 1986, str. 79—130).

radnika pulskih industrijskih poduzeća i »Arsenala« bio je nastanjen izvan grada, u okolnim mjestima.²⁶

Unatoč pretežno vrlo nepovoljnim uvjetima za razvitak procesa industrijalizacije u Hrvatskoj pod dualističkim uređenjem Habsburške Monarhije, na tom se području ipak do prvoga svjetskog rata javljaju znatni tvornički pothvati — osobito u onim granama prerađivačke privrede što su bile uže povezane s iskorištavanjem prirodnih bogatstava ili pogodnošću geografsko-ekonomskoga položaja.

Početni poticaji uzdizanju tradicionalne obrtničke i manufakturne prerađivačke na višu razinu tvorničkih, industrijskih poduzeća dolaze još od sredine XIX. st. nesumnjivo iz redova domaćih privrednika. No, ta su nastojanja pretrpjela težak udarac u doba učvršćenja nagodbenoga sustava, zbog općega nesamostalnog političkog i gospodarskog položaja hrvatskog prostora u habsburškoj državi. Stoga u industrijskoj privredi vodeću ulogu preuzimaju strane financijske snage, kao nosioci najvećih investicijskih zahvata.

Novi polet domaćega (nacionalnog) industrijskog poduzetništva, usmjeren pretežno na izgradnju manjih ili srednjih tvorničkih pogona u raznovrsnim granama prerađivačke djelatnosti, zapažamo od kraja prošlog stoljeća. Posebno je značenje te pojave to što se time ispravlja dotadašnja jednostrana orijentacija stranih kapitalističkih tvrtki; spomenuti su pogoni u većini podizani u gradovima, što je ujedno utjecalo na povoljniju opću ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva. Kao rezultat tih kretanja, nalazimo u hrvatskim pokrajinama već do pada Austro-Ugarske Monarhije čvrsto oformljeni sloj domaće (nacionalne) industrijske buržoazije i industrijskoga radništva.

B. ZNAČENJE MALIH I SREDNJIH PROIZVODNIH JEDINICA U RAZVOJU KAPITALISTIČKOG PRIVREDNOG SUSTAVA GRADANSKE HRVATSKE

U toku XIX. st. i prve polovine XX. st. Hrvatska je po privrednoj djelatnosti svojega stanovništva bila i ostala pretežno agrarna zemlja. Dosljedno tome, prevladavajući dio pučanstva živio je i nadalje u seoskim naseljima. Tako je, npr., u 1900. na ukupnom teritoriju sjeverne Hrvatske (obuhvatajući ranije provincijalno i vojnokrajško područje) poljoprivreda još uvijek osiguravala egzistenciju za gotovo 85% žitelja; slično je bilo tada i u jadranskim pokrajinama. Nakon prvoga svjetskog rata, pripadalo je u 1921. na tadašnjem prostoru Hrvatske (bez poluotoka Istre) poljoprivrednom žiteljstvu 72,6% ukupnoga stanovništva.

1. Udio malih i srednjih seljačkih gospodarstava u poljoprivredi Gradanske Hrvatske

Valja naglasiti da na hrvatskom prostoru u doba kapitalizma nalazimo od pokrajine do pokrajine *raznovrsne agrarne sustave* — što su

²⁶ M. Balota (M. Mirković), Puna je Pula (Zagreb 1960).

proizašli iz specifičnih okolnosti povijesnoga razvoja u toku prethodnih stoljeća feudalnoga/kasnofeudalnoga poretka. Stoga je, također, udio malih, srednjih ili velikih poljoprivrednih gospodarstava u pojedinim krajevima Hrvatske veoma različit.

Na području *Hrvatsko-slavonskoga provincijala* postojala su do sredine XIX. st. brojna plemićka, crkvena ili državna vlastelinstva.²⁷ Ukidanjem feudalizma ta imanja postupno se preoblikuju kao kapitalistički veleposjedi, dijelom usmjereni na poljoprivrednu produkciju a dijelom (napose u Slavoniji) na šumsku eksploataciju. — Znatan broj podložničkih seoskih gospodarstava u nekim krajevima imao je sitnoseljački karakter, sa statusom tzv. željara. No, pretežni dio seoskoga žiteljstva u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji tvorilo je ipak srednje seljaštvo, okupljeno u tradicionalnim kućnim zadrugama; one kao kolektivna gospodarstva/domaćinstva okupljaju članove više srodničkih obitelji. Upravo su takve zadrugne zajednice pružale osnovu, da se u sklopu novoga kapitalističkoga poretka (poslije revolucije 1848—1849) postupno oblikuju moderna — proizvodno i tržišno osposobljena — poljoprivredna imanja u rukama srednjeg seljaštva.

Međutim, vodeći faktori građanskoga društva u sjevernoj Hrvatskoj nisu pružili neophodnu potporu takvim procesima modernizacijske preobrazbe naslijeđenih seoskih kućnih zadruga. Izostala je odgovarajuća pravna regulativa, pozitivna ekonomsko-socijalna politika i izravna privredna pomoć zadržanim gospodarstvima u cilju njihovoga agrotehničkoga osuvremenjavanja. Stoga je ubrzo počelo raspadanje tih tradicionalnih domaćinstava, putem javnih ili tajnih dioba; a rezultat je bilo potpuno usitnjavanje posjeda i, uglavnom, pauperizacija seljaštva. Napose je opća agrarna kriza (1873—1895) ubrzala takva nepovoljna kretanja na hrvatsko-slavonskom selu. Samo je malom dijelu seljačkih posjeda uspjelo da se održe i do prvoga svjetskog rata preoblikuju u napredne poljoprivredne pothvate.²⁸

Srodne razvojne tokove pokazuju gospodarstva seljaka-krajišnika na području *Vojne krajine*, ali se pri tome očituju također neke bitne posljedice toga specifičnog sustava. Tako, npr., tu u sklopu agrarno-ruralnoga kompleksa nisu mogla nastati kasnofeudalna vlastelinstva; poljoprivredne površine suštinski su obuhvaćene u krajišničkim kućnim zadrugama — dok im veliko šumsko zemljište stoji samo na raspolaganju za dnevne potrebe, pod upravom općinskih ili vojnih vlasti. Sve do ukidanja Hrvatsko-slavonske vojne krajine 1881. održavana je tradicionalna institucija i organizacija kućnih zadruga, u interesu funkcioniranja krajiškoga sustava. Nakon toga (uključenjem toga područja u ujedinjeni teritorij civilne sjeverne Hrvatske) ubrzo se i tu šire javne ili tajne diobe zadržanih zajednica, koje napose uzrokuju usitnjavanje seljačkih posjeda.

²⁷ I. Karaman, Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta (*Acta historico-oconomica Jugoslaviae*, 13, Zagreb 1986, str. 87—114).

²⁸ I. Karaman, Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkoga društva... n. dj.; *Isti*, Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije (*Naše teme*, 10, Zagreb 1989, str. 2635—2652).

Strukturu seljačkih gospodarstava na ukupnom teritoriju sjeverne Hrvatske (obuhvaćajući ranije provincijalno i vojno područje) potkraj XIX. st. pokazuju nam podaci općega statističkog popisa agrarnoga zemljoposjeda iz 1895. Odnos između pojedinih kategorija agrarnih pothvata po broju posjeda i po opsegu raspoloživoga zemljišta pruža ovakvu sliku:²⁰

Kategorija poljoprivrednih pothvata:	Posjedi		Zemljište	
	broj	%	jutara	%
do 5 jutara	180.175	44,22	395.004	8,47
od 5 do 10 jutara	110.999	27,25	804.805	17,26
od 10 do 20 jutara	81.657	20,05	1128.312	24,20
od 20 do 59 jutara	30.603	7,51	859.288	18,44
preko 50 jutara	3.969	0,97	1475.586	31,63
Zajedno	407.403	100,00	4662.995	100,00

Na jadranskom dijelu hrvatskoga prostora (u Istri i Dalmaciji) velik broj seljačkih gospodarstava bio je uključen u specifični sustav kolonata, koji je općenito u mediteranskim zemljama prisutan od ranoga srednjovjekovlja. Prostrane poljoprivredne površine — osobito pod kulturom vinograda — pripadale su veleposjedničkim porodicama iz redova gradskog (komunalnog) patricijata; seljaci su ih dobivali na obradu kao niz manjih parcela, uz uvjete kolonatskoga tipa »zakupa« (tj. pretežno uz obvezu davanja prirodne rente).

Na istarskom poluotoku poslije 1848—1849. provedena je postupna likvidacija takvih odnosa, a seljaštvo je — uz plaćanje visoke novčane odštete — moglo ipak sebi osigurati dio dotad korištenih parcela. Naprotiv, u pokrajini Dalmaciji očuvan je tradicionalni kolonatski sustav neizmijenjen sve do prvoga svjetskog rata. To je, uglavnom, onemogućilo konstituiranje seljačkih posjeda kao modernih poljoprivrednih pothvata.²⁰

U međuratnoj jugoslavenskoj državi provedena je u toku dvadesetih i tridesetih godina izvjesna agrarna reforma. Znatniji rezultat bio je samo »ponarodivanje« veleposjeda — jer je prijašnjim stranim vlasnicima (koji nisu imali jugoslavensko državljanstvo) oduzeto pravo na posjedovanje takvih imanja. Osim toga, na području Dalmacije započeto je uklanjanje kolonatskih odnosa. Ostali zahvati oko dodjele zemljišnih parcela seljačkim obiteljima imali su, u cjelini uzevši, veoma skroman doseg.

Uvid u strukturu seljačkih gospodarstava na prostoru međuratne Hrvatske (bez Poluotoka Istre) prema popisu zemljoposjeda iz 1931. omogućuju ovi podaci:²¹

²⁰ J. Šidak-M. Gross-I. Karaman-D. Šepić, n. dj. str. 327.

²⁰ I. Karaman, Društveno-ekonomsko stanje pokrajine i tzv. »vladina akcija za gospodarsko podizanje Dalmacije« početkom 20. st. (u ediciji: Zbornik Cvite Fiskovića, II, Split 1980, str. 274—289).

²¹ M. Matička, Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948 (Zagreb 1990), str. 16.

Kategorija zemljoposjeda:	Posjedi		Zemljište	
	broj	%	hektara	%
do 2 ha	221.163	41,62	219.563	10,24
od 2 do 5 ha	193.026	36,34	626.173	29,21
od 5 do 20 ha	112.420	21,16	912.009	42,54
preko 20 ha	4.666	0,88	386.196	18,01
Zajedno	531.275	100,00	2143.941	100,00

Tako se struktura seoskih gospodarstava u građanskoj Hrvatskoj sve do 1941. nije bitnije promijenila: *prevladavaju i nadalje usitnjeni posjedi seoske sirotinje, dok, uglavnom, nije bio omogućen brzi razvitak suvremene agrarne ekonomike na imanjima srednjega seljaštva.*

2. Doprinos malog i srednjeg poduzetništva u kapitalističkoj preobrazbi prerađivačke djelatnosti u Hrvatskoj

U prerađivačkoj privredi Hrvatske preteže sve do sredine XIX. st. *gradski obrt*, uključen u tradicionalnu cehovsku organizaciju. Slab razvitak unutrašnjega tržišta (uslijed pretežno naturalnoga karaktera seljačkih gospodarstava) ograničavao je mogućnosti širenja te obrtničke produkcije. Iz istih razloga teško se na unutrašnjem tržištu afirmirala i nova *pojava manufaktura*, što se u začecima javlja u toku druge polovice XVIII. st. Više pokušaja osnivanja raznovrsnih manufaktura nalazimo poslije 1750. u civilnoj i vojnoj sjevernoj Hrvatskoj, od kojih su poneke zabilježile trajniji uspjeh. Nosioци tih inicijativa pretežno su bili velikaši, plemići i crkvene institucije, a podižu ih na svojim feudalnim imanjima; uz to se i državne (komorske ili vojne) vlasti, također, bave osnivanjem manufakturnih pothvata. Do potkraj XVII. st. bilježimo tako veći broj radionica tekstilne ili kožne robe, za produkciju papira, posuda od kamenine i dr. Državne su vlasti naročito nastojale na razvitku uzgoja dudova svilca i prerade sirove svile. Trajniji uspjeh imaju posebno radionice stakla u vlastelinskim šumama, koje potom često putem zakupa dolaze u ruke građanskih poduzetnika.³²

U prvim desetljećima nakon 1800. potiču neki veleposjednici i druge grane prerađivačke privrede, osnivajući žitne mlinove na vodeni pogon ili šećerane za preradu nove kulture šećerne repe. No, sada se više kao nosioци razvitka manufakturne privrede ističu veletrgovački poduzetnici, koji i u gradskim središtima utemeljuju pogone vezane uz njihovu posredničku poslovnu djelatnost. Tako nastaju veći trgovački žitni mlinovi u nekim središtima robnoga prometa (npr. u Karlovcu i Rijeci); širi se, također,

³² M. Despot, Pokušaji manufakture u građanskoj Hrvatskoj u XVIII. stoljeću (Zagreb 1962).

broj pilana na vodeni pogon u šumskim područjima, radi povećane eksploatacije drvnoga blaga i izvoza različitih drvnih proizvoda (naročito bačvarskih dužica).³³

Dulji kontinuitet proizvodne djelatnosti nalazimo na jadranskom obalnom području u jedrenjačkoj brodogradnji; ona dijelom nosi značajke manufakturne ekonomsko-tehničke organizacije i vezana je zajedništvom interesa uz veletrgovačko poduzetništvo.

Istaknute ličnosti iz kruga domaćih veletrgovačkih poduzetnika, vlasnika jedrenjaka, riječnih lađa, skladišta, itd. u središtima tranzitnog robnog prometa preko sjevernih ili južnih hrvatskih krajeva već su do sredine XIX. st. inicirale — a dijelom i realizirale — raznovrsne projekte i akcije na pravcu modernizacije privrednoga života, koristeći se podrškom i suradnjom svojih poslovnih partnera iz redova plemstva. Riječ je osobito o naporima za nužno unapređivanje ekonomsko-tehničke organizacije trgovinske i prometne djelatnosti (tj. o reguliranju rijeka, izgradnji ili obnovi cestovnih komunikacija, uređenju morskih luka i napretku brodarstva, podizanju robnih skladišta, itd.).³⁴

Vidokrug tih činilaca ostaje ipak unutar cjeline hrvatskog (i jugoslaven-skog) prostora, pretežno ograničen na uže područje pojedinih historijskih regija; krajnji doseg njihovih nastojanja bio je, uglavnom, određen težnjom za očuvanjem povoljne posredničke uloge tih krajeva u privrednoj djelatnosti okolnih zemalja. To je determinirano činjenicom da svoje porijeklo (genezu) imaju još u tradicionalnom kasnofeudalnom-merkantilnom društvenom poretku.

U tome se očituju bitne značajke (ali i ograničenja) relativno progresivne funkcije prikazane sprege dvaju viših slojeva predindustrijske Hrvatske do revolucije 1848—1849. Oni su tada ujedno bili nosioci težnje za promjenom političkih i kulturnih odnosa u duhu novoga građanskoga svijeta, koji nastaje na evropskom tlu. Vodeću ulogu preuzimaju osobito u početnom razdoblju preporoda, tj. u tridesetim i četrdesetim godinama prošloga stoljeća. Idejna proturječja njihovih pogleda na društveni razvitak odražavaju se ipak podjednako u programima, i u praktičnoj djelatnosti na svim poljima javnoga života. Povezujući povijesnu državopravnu tradiciju s modernim narodnosnim određenjem (napose u kulturi), nalaze u njima podjednako osnovu nacionalne politike. Ali, shvaćanje socijalnih odnosa i ciljeva privrednog razvoja ostaje im ograničeno dosegnutom razinom kasnofeudalno-merkantilnoga sustava na hrvatskom prostoru.

Treba istaći da se već do sredine XIX. st. u mnogim gradskim naseljima osniva i znatan broj *manjih ili većih radionica* (izvan okvira cehovskoga obrta), koje nisu vezane samo uz tradicionalnu tranzitnu i izvoznu žitnu, drvenu ili vinsku trgovinu. One se bave produkcijom posuđa od kamenine,

³³ I. Karaman, Die Entwicklung der Manufakturen bzw. der frühen Industrie in Kroatien 1750—1850 (zbornik radova: Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge — Festschrift A. Hoffmann, Beč 1979, str. 236—246).

³⁴ I. Karaman, Ekonomske prilike u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda (*Kolo Matice hrvatske*, 8—10; Zagreb 1966, str. 180—193).

galanterijske robe, preradom duhana, ulja i likera, itd. U sjevernoj Hrvatskoj nalazimo ih u Zagrebu, Varaždinu, Osijeku, Rijeci i drugim gradovima.⁸⁵

U gradskim naseljima na teritoriju Dalmacije i Istre (uz prevagu tradicionalne obrtničke privrede manjeg opsega), također, u toku prve polovice XIX. st. nastaje veći broj manufakturnih ili ranoindustrijskih radionica građanskih poduzetnika, koje se oslanjaju na lokalne izvore sirovina. Osim prerade ulja, voska, žita itsl., osobitu pažnju zavređuje razvitak produkcije likera i ostalih alkoholnih pića.

Takve manufakturne (i ponegdje ranoindustrijske) radionice u gradskim središtima na hrvatskom prostoru osnivaju, uglavnom, pojedini obogaćeni domaći obrtnici ili trgovci, te doseljenici iz drugih zemalja. To poduzetništvo po socijalnom statusu ima obilježja *srednjega građanstva*, te svojim društvenim i poslovnim vezama ostaje izdvojeno od vodeće sprege veletrgovačkoga građanstva i merkantilno usmjerenoga zemljoposjedničkoga plemstva. Zbog toga su ujedno bile ograničene mogućnosti afirmacije njihovih shvaćanja i interesa u početnom razdoblju preporoda i u zbivanjima 1848—1849.

Početne znake konstituiranja građansko-kapitalističkog poduzetništva koje je bilo izrazito usmjereno *prema industrijskoj privredi* zabilježili smo, tako, u Hrvatskoj još u toku prve polovice XIX. st. No, potom se u svim hrvatskim pokrajinama zapaža brojnije utemeljivanje novih industrijskih poduzeća (uz primjenu parnih strojeva) u raznim prerađivačkim granama, posebno u onima za koje su sirovine bile raspoložive iz lokalnih ili regionalnih izvora. Taj proces širi se u toku šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. st. U međuvremenu je u svim važnijim gradskim središtima oblikovana znatna *jezgra modernog industrijsko-kapitalističkoga poduzetništva*.⁸⁶

Ono i nadalje dijelom potječe iz redova doseljenika (naročito iz austrijskih zemalja, uz sudjelovanje židovskoga kapitala), ali također iz kruga domaće obrtničke ili trgovačke srednje buržoazije. Taj novi činilac koji nastaje i jača u strukturi hrvatskog društva nužno je (unatoč tadašnjoj relativnoj malobrojnosti) već potkraj sedamdesetih godina prošlog stoljeća preuzeo funkciju zastupnika demokratsko-progresivnih tendencija u nacionalnoj ideologiji i politici, a time i bitnog nosioca daljnjeg napretka modernizacijskih procesa.

Prema tome, početno razdoblje u konstituiranju građansko-kapitalističkoga svijeta na tlu Hrvatske obuhvaća, uglavnom, zrelo doba preporoda: od smjene socijalno-političkoga poretka (u revolucionarnim zbivanjima 1848

⁸⁵ M. Despot, O privredi grada Varaždina u prvoj polovini XIX. stoljeća (*Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 5, Zagreb 1964, str. 107—124); O. Klobučar, Tvornica kamenine u Zagrebu (*Iz starog i novog Zagreba*, I, Zagreb 1957, str. 229—237).

⁸⁶ M. Despot, Industrija građanske Hrvatske 1860—1873. (Zagreb 1970); K. Firinger, Počeci manufakture i industrije u Osijeku (*Osječki zbornik*, 6, Osijek 1958, str. 143—169); I. Karaman, Počeci industrijske privrede u Slavoniji, 1850—1860. (*Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta*, 6, Zagreb 1968., str. 97—109); I. Karaman, Značenje Vojne krajine u gospodarskom razvitku Slavonije, 1849—1837 (u knjizi: Privreda i društvo Hrvatske u 19. st., Zagreb 1972, str. 99—114).

—1849) do završetka utemeljivanja bitnih elemenata moderne institucijske strukture buržoaskoga tipa na svim poljima javnoga života (na sredini sedamdesetih godina XIX. st.). Dotad ostvarena izmjena tradicionalnoga sustava, provedena pod prevladavajućim utjecajem vodećih liberalno-konzervativnih slojeva, postavila je na dnevni red pitanje neophodnih dubljih društvenih preobražaja radi osiguranja daljnjega napretka modernizacijskih tokova — a ujedno je omogućila oblikovanje dovoljno čvrstoga jezgra novih demokratsko-progresivnih snaga, kao njegovih nosilaca. Time se Hrvatska našla na pragu snažnih socijalnih sukoba, koji imaju sva obilježja društvene krize prijelaznog razdoblja.

Sudbina daljnje modernizacije na svim područjima društvenoga života ovisila je prvenstveno o *moogućnostima afirmiranja domaće (nacionalne) industrijske buržoazije*,³⁷ o njezinom ubrzanijem napredovanju ili nametnutom stagniranju. Radi uspješnog vođenja borbe protiv navedenih ograničenja u društvenopovijesnim razvojnim tokovima, koju je (zahvaljujući svojoj još uvijek vladajućoj ulozi) nametnula tradicionalna sprema viših plemićkih i građanskih slojeva, morala je srednja buržoazija, dakako, osigurati adekvatnu i efikasnu suradnju širih slojeva sitnoga građanstva, seljaštva i radništva, osobito u društvenim krizama prijelaznog razdoblja oko 1880. i na prijelomu stoljeća.

U prvoj dubokoj društvenoj krizi prijelaznog razdoblja (1875—1885), koja se na tlu sjeverne Hrvatske zaoštrava oko 1880, a kulminira u narodnom pokretu 1883, održale su i nadalje svoju premoć liberalno-konzervativne snage. Velik dio pripadnika tradicionalne sprege viših plemićkih i građanskih slojeva prihvatio je u tom cilju kompromis s reakcionarnim krugovima aristokracije i činovništva staromađaronskoga kova (što su deset godina ranije bili uklonjeni s vlasti). Na toj osnovi, uz podršku austro-ugarskih dualističkih vlastodržaca i s osloncem na inozemne financijske faktore, očuvali su ti slojevi pod režimom bana Khuena-Héderváryja svoju vlast još dva desetljeća — sprečavajući radikalniju transformaciju privrede i društva u nagodbenoj Hrvatskoj.³⁸

Tek su na prijelazu stoljeća opet sazreli uvjeti za novu i akutnu društvenu krizu (1895—1905, što nalazi svog odraza u narodnom pokretu 1903/4. godine. Tada su na izmijenjenoj razini uspješno provedeni u život bitni ciljevi i zadaci, koji su 1880—1883. ostali nerealizirani. Time je najzad (nakon dvadesetogodišnjeg zastoja) bilo omogućeno, da se na cjelokupnom hrvatskom prostoru snažnije afirmiraju demokratsko-progresivne tendencije u oblikovanju građanskoga društva.³⁹

Pod utjecajem prikazanih raznovrsnih kasnofeudalnih sustava (vlastelinskog, vojnokrajiškog, kolonatskog tipa) bile su na prostoru Hrvatske sve do revolucije 1848—1849. veoma ograničene mogućnosti uključivanja

³⁷ M. Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873—1880.* (Zagreb 1979); I. Karaman, *Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u sjevernoj Hrvatskoj do prvoga svjetskoga rata (Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, 1, Zagreb 1974, str. 37—60).*

³⁸ D. Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj* (Zagreb 1980).

³⁹ R. Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa«* (Zagreb 1972).

privredne djelatnosti seljaštva — a to znači: pretežnoga dijela stanovništva — u tokove unutrašnje tržišne razmjene dobara između sela i grada. Zbog toga je podjedno sve do sredine XIX. st. ostao općenito vrlo skroman napredak prerađivačke privrede u gradskim ili trgovišnim naseljima. Prevladavajući udio u sastavu prerađivačkih pothvata pripadao je obrtničkim radionicama, kojih su vlasnici djelovali u okviru tradicionalnih cehovskih organizacija.⁴⁰

Nakon sloma feudalnoga poretka nužno je uskoro morala biti ukinuta također preživjela cehovska institucija, dok su se istodobno hrvatske pokrajine (postupno, ali sve snažnije) uključivale u *razvojne tokove kapitalističkoga ekonomskoga poretka* u Habsburškoj Monarhiji. Promjena sistema javne uprave, modernizacija prometnih veza i kreditnog poslovanja, te porast stanovništva u gradskim naseljima pružali su od sredine XIX. st. poticaj za *širenje obrtničkoga ili industrijskoga poduzetništva* u svim krajevima Hrvatske.

Naročito se u toku šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća započinje *izgradnja znatnoga broja tvorničkih pogona* — osobito u gradovima na području Hrvatsko-slavonskoga provincijala, a donekle i u susjednim krajevima pod vojnokrajiškom upravom. Pretežno ih podižu domaći i doseljeni građanski poduzetnici — *uglavnom kao manje ili srednje industrijske pothvate* (dijelom pomoću dioničkoga udruživanja kapitala).⁴¹ Tek se kod nekih većih tvorničkih pogona radilo o državnim/javnim investicijama. Međutim, opća financijska kriza poslije sloma na bečkoj burzi 1873. i pogotovo nepovoljan položaj hrvatskih pokrajina pod dualističkim sustavom Austro-Ugarske Monarhije (od 1867/68) uskoro su usporili daljnji razvoj industrijskoga poduzetništva iz redova srednjega građanstva.

Rezultate koji su dotad postignuti u izvanagrarnoj (prerađivačkoj) privredi u sjevernoj Hrvatskoj pokazuju nam *podaci iz »popisa obrta« 1883.* obuhvatajući tada već sjedinjeno područje Provincijala i Vojne krajine. Ukupno je tim popisom evidentirano 37.895 pothvata; no, od toga na užu oblast prerađivačke djelatnosti otpada 26.331 pothvat (ili oko 70%), a ostali su iz oblasti trgovine, prometa i ugostiteljstva.⁴²

Kriterij za strukturnu analizu toga ukupnog poduzetništva daju nam samo podaci o broju zaposlene radne snage (tj. o broju obrtničkih pomoćnika ili tvorničkih radnika). Na toj osnovi možemo u sjevernoj Hrvatskoj 1883. razlikovati: 23.828 pothvata (ili 62,88%) koji pripadaju *malo-obrtništvu*, bez pomoćne radne snage; zatim 13.293 pothvata (ili 35,08%) koji pripadaju *obrtništvu*, sa 1 do 5 radnika; te najzad 774 pothvata (ili 2,04%) koji zapošljavaju više od pet radnika i ukazuju na obilježje *industrijskoga poduzetništva*.

U našem daljnjem razmatranju služit ćemo se navedenim kriterijem opsega radne snage, jer za sve ostale bitne kriterije u raspoloživoj statističkoj dokumentaciji nedostaju sustavni i precizni podaci. Pri tome ćemo pothva-

⁴⁰ R. Bičanić, *Doba manufakture...* n. dj.

⁴¹ I. Karaman, *Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u sjevernoj Hrvatskoj...* n. dj.

⁴² M. Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb 1885).

te sa 6 do 20 radnika označiti kao *malu industriju*, pothvate sa 21 do 100 radnika kao *srednju industriju*, a pothvate koji zapošljavaju više od 100 radnika kao *veleindustriju*.

Spomenuti »popis obrta« iz 1883. donekle odstupa od takve kategorizacije, jer je pri razvrstavanju evidentiranih pothvata upotrijebio granicu od 10 ili 50 radnika (umjesto granice od 20 radnika).⁴³ Zato nam sastav industrijskog poduzetništva u užem smislu (bez trgovinskih, prometnih ili ugostiteljskih pothvata) prema tom izvoru pruža ovu sliku:

Kategorija pothvata:	Poduzeća	
	broj	%
sa 6—10 radnika	272	52,82
sa 11—50 radnika	198	38,45
sa 51—100 radnika	27	5,24
sa više od 100 radnika	18	3,49
Zajedno	515	100,00

Navedeni podaci ukazuju na doseg procesa transformiranja dijela tradicionalnih trgovačkih ili obrtničkih poduzetnika u početnu jezgru modernoga građanskoga/kapitalističkoga industrijskog poduzetništva, na prostoru sjeverne Hrvatske u toku šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. st. Srodne pojave nalazimo tada, također, u jadranskim pokrajinama (na Poluotoku Istri i u Dalmaciji), ali u skromnijim razmjerima.

U daljnjim desetljećima do prvoga svjetskog rata općenito se zapaža *nastavak širenja privredne aktivnosti u raznovrsnim prerađivačkim granama*. Pri tome je razvitak industrijskih pogona bio znatno brži nego kod maloobrtničkih ili obrtničkih radionica.

Tako je, npr., u sjevernoj Hrvatskoj od 1890. do 1910. porast broja *maloobrtničkih pothvata* (bez pomoćnika) bio 58,67%, zatim porast broja *obrtničkih pothvata* (sa 1 do 5 radnika) 50,13% i njihovoga radništva 58,31%. Međutim, istodobno je zabilježeno kod *male industrije* (sa do 20 radnika) porast broja poduzeća 133,99% i njihovoga radništva 135,82%, zatim kod *srednje industrije* (sa 21 do 100 radnika) porast broja poduzeća 143,53% i njihovoga radništva 135,48%, te kod *velike industrije* (s više od 100 radnika) porast broja poduzeća 156,00% i njihovoga radništva 140,48%.

Detaljniji uvid u te odnose prikazuje nam tabela 1.⁴⁴

⁴³ I. Karaman, Osvrt na stanje obrtničko-industrijske privrede u osamdesetim godinama 19. st. na području sjeverne Hrvatske (*Acta historico-oconomica Iugoslaviae*, 2, Zagreb 1975, str. 55—66).

⁴⁴ M. Zoričić, Ziteljstvo Kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju (*Rad JAZU*, 125, Zagreb 1896), str. 176—179; ⁴⁵ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, II (Zagreb 1917), str. 390—397.

Tabela 1.

KRETANJE OBRTNO-INDUSTRIJSKE DJELATNOSTI U SJEVERNOJ HRVATSKOJ 1890—1910.

Kategorija pothvata	1890.	1910.
Broj poduzeća:		
malobrotništvo (bez pomoćnika)	23.028	36.539
obrt (1—5 radnika)	10.631	15.960
mala industrija (6—20 radnika)	409	957
srednja industrija (21—100 radnika)	85	207
velika industrija (više od 100 radnika)	25	64
Ukupno	34.178	53.727
Broj radnika:		
malobrotništvo (bez pomoćnika)	—	—
obrt (1—5 radnika)	17.416	27.571
mala industrija (6—20 radnika)	3.760	8.867
srednja industrija (21—100 radnika)	3.687	8.682
velika industrija (više od 100 radnika)	6.205	14.922
Ukupno	31.068	60.042

U sklopu navedenih općih rezultata napretka industrijske djelatnosti na prostoru Hrvatske do prvoga svjetskog rata, očituju se ipak potkraj XIX. st. *neke veoma negativne tendencije* s gledišta interesa domaćeg građanskoga/kapitalističkoga poduzetništva.

Naime, pod utjecajem upravno-političke razdvojenosti i nesamostalnosti hrvatskih pokrajina (uslijed učvršćenja dualističkoga poretka u Austro-Ugarskoj Monarhiji) izostao je adekvatni razvitak neophodne infrastrukture za jačanje poslovne aktivnosti unutrašnjih građansko-kapitalističkih snaga: bez potpore državne ekonomske politike nije bilo moguće integrirati prometni sustav pomoću povezane mreže željezničkih komunikacija, nije bilo moguće oblikovati efikasni sustav kreditnih zavoda (banaka ili štedionica), niti je bilo moguće osigurati nužnu zaštitu i pomoć za domaće nove tvorničke pogone u različitim — nedovoljno razvijenim — granama gradske prerađivačke privrede.

Stoga su u toku osamdesetih i devedestih godina XIX. st. (umjesto snaga nacionalnoga građanstva) *vodeću ulogu u procesu industrijalizacije Hrvatske preuzeli vanjski činioci*: mađarski, austrijski ili inozemni kapital, u suradnji s raznim državnim institucijama Monarhije.

Na teritoriju sjeverne Hrvatske ti su vanjski faktori napose bili zainteresirani za sirovinску eksploataciju dragocjene drvene građe iz stoljetnih šuma, naročito iz velikih hrastovih šumskih kompleksa u vlasništvu slavonskih veleposjednika ili krajiških/općinskih zajednica.⁴⁵ Tako je, npr., već 1890. udio pogona za šumsku eksploataciju i parnih pilana dosegao (kod srednjih ili velikih poduzeća) polovicu svih takvih hrvatsko-slavonskih prerađivačkih privrednih pothvata i njihovoga radništva. Nasuprot tome, napredak domaćih tvorničkih pogona i industrijskoga radništva u gradskim naseljima bio je veoma skroman.

Uvid u takav sastav prerađivačke djelatnosti kod krupne (srednje i velike) industrije na hrvatsko-slavonskom području 1890. pruža nam tabela 2.⁴⁶

Tabela 2.

UDIO ŠUMSKIH PODUZEĆA I PARNIH PILANA U VELEINDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1890.

Kategorija pothvata	Šumski pothvati i parne pilane		Ostala industrija		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%
Broj poduzeća:						
srednja industrija (21—100 radnika)	40	47,06	45	52,94	85	100,00
velika industrija (više od 100 radnika)	14	56,00	11	44,00	25	100,00
Ukupno	54	49,09	56	50,91	110	100,00
Broj radnika:						
srednja industrija (21—100 radnika)	1910	51,80	1777	48,20	3687	100,00
velika industrija (više od 100 radnika)	3562	57,41	2643	42,59	6205	100,00
Ukupno	5472	55,32	4420	44,68	9892	100,00

Na jadranskom području očituju se srodne negativne tendencije osobito u pomorskoj privredi: kod brodogradnje i kod brodarstva. Domaće tradicionalno jedrenjačko pomorstvo doživljava potpuni slom, dok moderna paro-

⁴⁵ I. Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj Monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868—1918 (*Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 4, Slavonski Brod 1966).

⁴⁶ M. Zoričić, *Ziteljstvo*... n. dj. str. 176—179.

brodarska brodogradnja i brodarstvo prelaze u ruke poludržavnih austrijskih ili mađarskih velikih udruženja (sa sjedištem u Trstu ili Rijeci). Istodobno se na Poluotoku Istri (u Puli) podiže golemi pogon »Arsenal«, za izgradnju austro-ugarske ratne mornarice.

Na području Dalmacije javlja se na prijelazu stoljeća također strani (talijanski) kapital, koji osniva neke velike tvorničke pogone za kemijsku produkciju.⁴⁷

Međutim, od početka XX. st. ponovo se ubrzano *obnavlja snaga nacionalnog industrijskog poduzetništva* u svim hrvatskim pokrajinama. Tako je do prvoga svjetskog rata već struktura tvorničke privrede bitno izmijenjena, podjednako s obzirom na značenje raznovrsnih prerađivačkih grana i u pogledu jačanja udjela gradske industrije.⁴⁸

O prestrukturiranju industrijske privrede na teritoriju sjeverne Hrvatske, koje je ostvareno u toku prvog desetljeća XX. st., govori nam usporedba statističke evidencije između 1900. i 1910. godine. Tu usporedbu sadrži tabela 3.⁴⁹

Tabela 3.

PROMJENE GRANSKE STRUKTURE INDUSTRIJSKE PRIVREDE
SJEVERNE HRVATSKE 1900—1910.

Kategorija pothvata	Šumski pogoni i parne pilane		Ostala industrija		Ukupno	
	1900.	1910.	1900.	1910.	1900.	1910.
Broj poduzeća:						
mala industrija (6—20 radnika)	46	56	583	901	629	957
srednja industrija (21—100 radnika)	77	62	85	145	162	207
velika industrija (više od 100 radnika)	25	23	26	41	51	64
Ukupno	148	141	694	1087	842	1228
Broj radnika:						
mala industrija (6—20 radnika)	523	650	5204	8217	5727	8867
srednja industrija (21—100 radnika)	3635	2865	3382	5817	7017	8682
velika industrija (više od 100 radnika)	5013	4165	6769	10757	11782	14922
Ukupno	9171	7680	15355	24791	24526	32471

⁴⁷ I. Karaman, Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja... n. dj.

⁴⁸ M. Gross, Vladavina hrvatsko-srpske koalicije ... n. dj.

⁴⁹ ***, Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I (Zagreb 1913), str. 494—507; ***, Statistički godišnjak ... II, n. dj., str. 382—397.

Kao što je vidljivo iz navedene usporedbe, za svega desetak godina postignuta je duboka promjena u sastavu hrvatsko-slavonske industrijske ekonomike po prerađivačkim granama. Pošto je zaustavljen daljnji porast djelatnosti velikih šumskih ili pilanskih pogona, pretežno u rukama vanjskoga kapitala, koji su bili namijenjeni sirovinskoj eksploataciji drvnoga blaga — njihov je udio s obzirom na broj pothvata i na opseg zaposlene radne snage ograničen na 30—35% svih srednjih ili velikih poduzeća.⁵⁰

Istodobno, veoma dinamičan razvoj pokazuju raznovrsni tvornički pothvati u rukama domaćega građanstva i to osobito kod kategorije malih ili srednjih poduzeća. To je poduzetništvo po tradiciji najvećim dijelom bilo usmjereno prema privrednim investicijama na tlu gradskih naselja, pa je tako između 1900. i 1910. godine ujedno znatno porastao udio gradova u teritorijalnom rasporedu industrijskih pothvata.⁵¹ O tome nam detaljnije podatke pruža tabela 4.⁵²

U sjevernoj Hrvatskoj već je na prijelazu stoljeća (1900) na gradskom tlu kod male industrije evidentirano oko 57,5% takvih pogona i njihovoga radništva, a 1910. nalazimo jednaki odnos. Međutim, kod srednje i velike industrije bilo je 1900. na gradskom tlu samo 36,15% takvih pogona i 31,42% njihovoga radništva — ali je do 1910. relevantni udio porastao na 53,14% takvih pogona i 48,72% njihovoga radništva.

Detaljniji uvid u razvojne tokove prikazanoga prestrukturiranja industrijskoga poduzetništva na tlu sjeverne Hrvatske potkraj XIX. st. i na početku XX. st. s obzirom na međuodnos raznovrsnih proizvodnih grana pružaju nam tablični prilozi I—VIII.

Srodne pojave bilježimo do prvoga svjetskog rata, također na području grada Rijeke, Dalmacije i Poluotoka Istre. To je imalo dalekosežan utjecaj na procese konstituiranja modernoga nacionalnog građanskoga/kapitalističkoga poduzetništva u svim hrvatskim pokrajinama Austro-Ugarske Monarhije.

Raspad habsburške državne tvorevine i osnivanje jugoslavenske državne zajednice 1918. donose, dakako, važne promjene u općim uvjetima razvoja prerađivačke privrede na hrvatskom prostoru. Dok su dotadašnje intenzivne poslovne veze s mnogim središtima u Srednjoj Evropi bile prekinute državnim granicama, uključeno je područje sjeverne Hrvatske i Dalmacije (bez Istre) kao razvijeniji segment u zajednički politički, ekonomski i socijalni okvir nove jugoslavenske države.

Prve poslijeratne godine prošle su u znaku uklanjanja opsežnih i teških posljedica vojnih zbivanja 1914—1918. u svim krajevima zemlje i u prijelaznim naporima za međusobno povezivanje dotad razjedinjenoga jugoslavenskoga teritorija.⁵³

⁵⁰ I. Karaman, Društveno-ekonomski uvjeti razvoja «Kombinata Belišće»... n. dj.

⁵¹ I. Karaman, Uloga grada Osijeka u razvitku kapitalističke privrede Slavonije do prvog svjetskog rata (zbornik radova: Osijek kao polarizacijsko žarište, Osijek 1981, str. 107—114).

⁵² ***, Statistički godišnjak... I, n. dj. str. 494—507; ***, Statistički godišnjak... II, n. dj. str. 382—397.

⁵³ R. Bičančić, Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918. (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, str. 81—111).

Tabela 4.

PROMJENA UDJELA GRADSKJE INDUSTRIJSKE PRIVREDE U
SJEVERNOJ HRVATSKOJ 1900—1910.

Kategorija pothvata	Izvan gradova				U gradovima	
	Šumska poduzeća i parne pilane		Ostala industrija		broj	%
	broj	%	broj	%		
Broj poduzeća:						
mala industrija (6—20 radnika)						
1900.	46	7,32	223	35,45	360	57,23
1910.	56	5,85	354	36,68	550	57,47
srednja i velika industrija (više od 20 radnika)						
1900.	102	47,89	34	15,96	77	36,15
1910.	85	31,36	42	15,50	144	53,14
Ukupno						
1900.	148	17,58	257	30,52	437	51,90
1910.	141	11,49	393	32,00	694	56,51
Broj radnika:						
mala industrija (6—20 radnika)						
1900.	523	9,13	1887	32,95	3317	57,92
1910.	650	7,33	3119	35,18	5098	57,49
srednja i velika industrija (više od 20 radnika)						
1900.	8648	46,00	4244	22,58	5907	31,42
1910.	7030	29,78	5074	21,50	11500	48,72
Ukupno						
1900.	9171	37,39	6131	25,00	9224	37,61
1910.	7680	23,65	8193	25,23	16598	51,12

Od sredine dvadesetih godina postupno se oblikuje sve efikasnija zaštitna ekonomska politika državnih vlasti u odnosu na pojedine nerazvijene grane prerađivačke djelatnosti. Tako je, npr., u Hrvatskoj tek tada zabilježen nagli procvat osobito tvorničkih pothvata za izradu raznovrsne tekstilne robe (koji su pod habsburškom vladavinom po tradiciji trpjeli uslijed pritiska konkurencije austrijske ili češke manufakturne i potom industrijske tekstilne produkcije). Znatna napredak zabilježen je, također, kod tvorničkih postrojenja u metalskoj i kemijskoj grani.⁵⁴

⁵⁴ M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. g. (Zagreb 1973).

Premda je svjetska/evropska velika kriza oko 1930. nanijela jake udarce kapitalističkoj ekonomici Hrvatske — od sredine tridesetih godina pa do okupacije zemlje 1941. ponovo se ostvaruje daljnji uspon domaćeg industrijskoga poduzetništva.

Pri tome je u pojedinim granama prerađivačke djelatnosti na području sjeverne Hrvatske i Dalmacije (prema stanju 1938) udio novih tvorničkih pogona u ukupnom broju tada aktivnih poduzeća bio različit, kako pokazuju ovi podaci:⁵⁵

Vrsta proizvodnje (grana)	Tvornice po godini osnutka:					
	do 1918.		1918—1938		zajedno	
	broj	%	broj	%	broj	%
tekstilna industrija	30	5,87	91	13,87	121	10,37
metalska industrija	21	4,11	58	8,84	79	6,77
kemijska industrija	27	5,28	47	7,16	74	6,34
prehrambena industrija	217	42,47	189	28,81	406	34,79
drvena industrija	79	15,46	109	16,62	188	16,11
ostala industrija	137	26,81	162	24,70	299	25,62
Ukupno	511	100,00	656	100,00	1167	100,00

Prema proračunima ukupne vrijednosti novih investicija u prerađivačkoj privredi međuratne Hrvatske (1920—1940), udio navedenih važnijih grana bio je ovakav:⁵⁶ tekstilne industrije 27%, prehrambene industrije 20%, metalske industrije 13%, kemijske industrije 11%, drvne industrije 6%, te ostale industrije 23%.

Time su na hrvatskom prostoru u sklopu jugoslavenske zajednice (ovisno o nužnoj potpori adekvatne ekonomske politike) nastavljena pozitivna nastojanja *domaćega malog ili srednjeg građanskoga/kapitalističkoga poduzetništva* iz vremena uoči prvoga svjetskog rata da se promijeni i ukloni dotadašnja jednostrano deformirana struktura prerađivačke ekonomike (u kojoj je dominantan udio pripadao velikim poduzećima vanjskoga kapitala za sirovinu eksploataciju prirodnih bogatstava zemlje). Istodobno je ojačana, također tendencija ka sve opsežnijem usmjeravanju novih investicijskih zahvata u tvorničke pothvate na tlu gradskih središta.⁵⁷

⁵⁵ R. Bičanić, *Ekonomске promjene u Hrvatskoj...* n. dj. str. 90.

⁵⁶ I. Vinski, *Procjena kapitala na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata* (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967), str. 126—127.

⁵⁷ M. Kolar-Dimitrijević, O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata (*Časopis za suvremenu povijest* 1, Zagreb 1970, str. 77—103); Z. Simončić, Osnovne karakteristike industrijskog razvoja na području Hrvatske u međuratnom razdoblju, 1918—1941 (*Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 1, Zagreb 1974, str. 61—78); Ista, Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju, 1918—1941 (*Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 7, Zagreb 1980, str. 21—44).

PRILOZI I—VIII.

U ovim tabličnim pregledima obuhvaćeni su u kategoriji *male industrije* pothvati sa 6 do 20 radnika, u kategoriji *srednje industrije* pothvati sa 21 do 100 radnika, te u kategoriji *velike industrije* pothvati sa više od 100 radnika.

Prilog I.

SASTAV PODUZETNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1900. GODINE (U BROJU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	84	82	31	197
metalurgija	31	5	0	36
strojogradnja	11	3	1	15
proizvodnja cementa, opeke, stakla	57	10	5	72
proizvodnja tekstila	13	1	1	15
proizvodnja kože	6	2	0	8
proizvodnja odjeće	79	2	1	82
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	140	19	3	162
proizvodnja papira	3	0	2	5
proizvodnja kemijske robe	6	4	5	15
građevinarstvo	66	16	2	84
tiskarstvo	20	10	0	30
ugostiteljstvo	113	8	0	121
Ukupno	629	162	51	842

Prilog II.

SASTAV PODUZETNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1900. GODINE (U POSTOTKU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	13,35	50,62	60,78	23,40
metalurgija	4,93	3,09	0,00	4,28
strojogradnja	1,75	1,85	1,96	1,78
proizvodnja cementa, opeke, stakla	9,06	6,17	9,80	8,55
proizvodnja tekstila	2,07	0,62	1,96	1,78
proizvodnja kože	0,95	1,23	0,00	0,95
proizvodnja odjeće	12,56	1,23	1,96	9,74
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	22,26	11,73	5,88	19,24
proizvodnja papira	0,48	0,00	3,93	0,59
proizvodnja kemijske robe	0,95	2,47	9,80	1,78
građevinarstvo	10,49	9,88	3,93	9,98
tiskarstvo	3,18	6,17	0,00	3,56
ugostiteljstvo	17,97	4,94	0,00	14,37
Ukupno	1	0	0	0

Prilog III.

SASTAV RADNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1900. GODINE (U BROJU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	866	3838	5923	10627
metalurgija	257	145	0	402
strojogradnja	109	115	456	680
proizvodnja cementa, opeke, stakla	526	465	1145	2136
proizvodnja tekstila	105	23	492	620
proizvodnja kože	75	101	0	176
proizvodnja odjeće	666	47	739	1452
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	1211	806	990	3007
proizvodnja papira	33	0	431	464
proizvodnja kemijske robe	57	135	1178	1370
građevinarstvo	576	668	428	1672
tiskarstvo	179	472	0	651
ugostiteljstvo	1067	202	0	1269
Ukupno	5727	7017	11782	24526

Prilog IV.

SASTAV RADNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1900. GODINE (U POSTOTKU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	15,12	54,69	50,27	43,33
metalurgija	4,49	2,07	0,00	1,64
strojogradnja	1,90	1,64	3,87	2,77
proizvodnja cementa, opeke, stakla	9,18	6,63	9,72	8,71
proizvodnja tekstila	1,83	0,33	4,18	2,53
proizvodnja kože	1,31	1,44	0,00	0,72
proizvodnja odjeće	11,63	0,67	6,27	5,92
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	21,15	11,48	8,40	12,26
proizvodnja papira	0,58	0,00	3,66	1,89
proizvodnja kemijske robe	1,00	1,92	10,00	5,59
građevinarstvo	10,06	9,52	3,63	6,82
tiskarstvo	3,13	6,73	0,00	2,65
ugostiteljstvo	18,62	2,88	0,00	5,17
Ukupno	1	0	0	0

Prilog V.

SASTAV PODUZETNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1910. GODINE (U BROJU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	126	71	30	227
metalurgija	66	5	0	71
strojogradnja	27	7	2	36
proizvodnja cementa, opeke, stakla	70	20	6	96
proizvodnja tekstila	24	5	3	32
proizvodnja kože	10	2	0	12
proizvodnja odjeće	175	5	1	181
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	172	26	9	207
proizvodnja papira	5	2	2	9
proizvodnja kemijske robe	9	3	8	20
građevinarstvo	121	30	2	153
tiskarstvo	36	15	1	52
ugostiteljstvo	116	16	0	132
Ukupno	957	207	64	1228

Prilog VI.

SASTAV PODUZETNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1910. GODINE (U POSTOTKU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	13,17	34,29	46,87	18,48
metalurgija	6,90	2,42	0,00	5,78
strojogradnja	2,82	3,38	3,13	2,93
proizvodnja cementa, opeke, stakla	7,31	9,66	9,37	7,82
proizvodnja tekstila	2,51	2,42	4,69	2,61
proizvodnja kože	1,04	0,97	0,00	0,98
proizvodnja odjeće	18,29	2,42	1,56	14,74
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	17,97	12,56	14,06	16,86
proizvodnja papira	0,53	0,97	3,13	0,73
proizvodnja kemijske robe	0,94	1,45	12,50	1,63
građevinarstvo	12,64	14,48	3,13	12,46
tiskarstvo	3,76	7,25	1,56	4,23
ugostiteljstvo	12,12	7,73	0,00	10,75
Ukupno	1	0	0,	0

Prilog VII.

SASTAV RADNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1910. GODINE (U BROJU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	1298	3201	5410	9909
metalurgija	579	162	0	741
strojogradnja	277	489	622	1388
proizvodnja cementa, opeke, stakla	725	852	2547	4124
proizvodnja tekstila	187	229	1055	1471
proizvodnja kože	77	119	0	196
proizvodnja odjeće	1413	148	641	2202
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	1490	975	2095	4560
proizvodnja papira	58	96	438	592
proizvodnja kemijske robe	86	133	1695	1914
građevinarstvo	1246	1181	280	2707
tiskarstvo	355	644	139	1138
ugostiteljstvo	1076	453	0	1529
Ukupno	8867	8682	14922	32471

Prilog VIII.

SASTAV RADNIŠTVA U MALOJ, SREDNJOJ I VELIKOJ INDUSTRIJI
SJEVERNE HRVATSKE 1910. GODINE (U POSTOTKU)

Vrsta proizvodnje (grana)	Mala industrija	Srednja industrija	Velika industrija	Ukupno
šumska eksploatacija, drvena prerada	14,64	36,87	36,25	30,52
metalurgija	6,53	1,87	0,00	2,28
strojogradnja	3,12	5,63	4,17	4,27
proizvodnja cementa, opeke, stakla	8,18	9,81	17,06	12,70
proizvodnja tekstila	2,11	2,64	7,07	4,53
proizvodnja kože	0,87	1,37	0,00	0,61
proizvodnja odjeće	15,94	1,70	4,30	6,78
proizvodnja prehrambene i duhanske robe	16,80	11,23	14,04	14,04
proizvodnja papira	0,66	1,11	2,94	1,83
proizvodnja kemijske robe	0,97	1,53	11,36	5,89
građevinarstvo	14,05	13,60	1,88	8,34
tiskarstvo	4,00	7,42	0,93	3,50
ugostiteljstvo	12,13	5,22	0,00	4,71
Ukupno	1	0	0	0

SUMMARY

THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN ESTABLISHING THE CAPITALISTIC ECONOMIC SYSTEM IN THE TERRITORY OF CROAITA

When, in the revolution of 1848/49, the old late-feudal system in the territory of Croatia was eliminated, the path was open for gradual but permanent transformation of the inherited traditional economy into a modern/capitalistic economic system. The author deals with the characteristics of the basic economic and social processes through which such remodelling of the Croatian economy was realized in less than a hundred years of the existence of the middle-class order (1848—1941) in the mentoined territory. Special attention is paid to the socio-political conditions in which industrialization of the country was carried out as well as the relevant agrarian, transport and credit infrastructures.

In the second part of the study the author points at the great importance of the national economic projects of small and medium sizes during the mentioned events from 1848 to 1941. He clarifies the genesis, constitution and functioning of the national industrial/capitalistic middle class entrepreneurship as well as the alternating of he historial periods of its progress and stagnation. Particular attention is drawn to the trends which manifested in the manufacturing/factory economy in the territory of Croatia at the turn of the centuries (till the first world war). The essential role of the national small and medium entrepreneurship is also presented through the analysis of the selected quantitative indexes, as seen on the enclosed tables.